

De kortstondige zelfstandigheid van Haaren aan het einde van de vijftiende eeuw

Leo Adriaenssen

INLEIDING

Sommige landen, naties, volkeren, stammen of streken lukt het niet onafhankelijk of zelfstandig te worden. Denk aan de Oejgoeren, Basken, Molukkers, Tamils, Koerden en Karen, aan Kasjmir, Tibet en Kabylië. Dichter bij huis hebben in het verleden verschillende dorpen vruchteloos geprobeerd een meer of minder volledige bestuurlijke autonomie te bereiken. Tegenwoordig is de tendens omgekeerd en staat het streven van dorpsbewoners vooral in het teken van verzet tegen gemeentelijke fusies of annexaties, die de laatste resten van collectieve identiteit lijken te bedreigen en de belofte in zich dragen van verwatering van de toch al geringe politieke invloed tot nog abstractere pleegvormen van inspraak.

Verzelfstandiging was een wens van menig dorp dat in vroegere tijden administratief en politiek ondergeschikt was aan een naburige plaats. Natuurlijk was er de constante van de dwingende hiërarchische verhouding tot kerk en staat, in de meierij van Den Bosch gemedieerd door de hoofdsteden 's-Hertogenbosch en Brussel (later Den Haag) en door de bisschopszetels van Luik (later Den Bosch) en Rome. Ontworsteling aan deze vormen van heerschappij en bevoogding was ondenkbaar. Op lagere niveaus waren er meer mogelijkheden.

In dit artikel zal ik de schijnwerper richten op het streven van Haaren naar meer lokale autonomie. De *Gemeentegids Haaren* van 2000/2001 zegt op bladzijde 10 dat het dorp in 1491 "recht van zelfbestuur" had gekregen. Dat is maar een beetje waar, want in 1495 lijfde Oisterwijk het dorp bestuurlijk opnieuw in. Pas in 1810 verwierf Haaren de status van gemeente.

DE SEPARATIE VAN HAAREN

Haaren, meestal aangeduid als Haaren en Belveren, was van ouds bestuurlijk ondergeschikt aan Oisterwijk. Wel was er minstens sinds 1147 een parochie, waarvan de grenzen samenvielen met die van het dorp. Het Sint-Janskapittel te Luik bezat de patronaatsrechten van kerk van Haaren, dat is het recht om de pastoors aan te stellen.ⁱ Deze verantwoordelijkheid voor de zielzorg verkocht het kapittel in 1334 samen met alle andere bezittingen in Haaren aan de norbertijnenabdij van Tongerlo.ⁱⁱ De inwoners van Belveren

beschikten over de Sint-Martinuskapel, die voor het eerst in 1380 wordt vermeld, maar wellicht al rond 1100 bestond.ⁱⁱⁱ

Rond 1210 had de hertog van Brabant korte metten gemaakt met de politieke en territoriale macht van de Gisbelberten van Tilburg, die de heerlijkheidsrechten uitoefenden in West-Tilburg (later Tilburg), Oost-Tilburg (later Oisterwijk), de kortelings ontstane nederzettingen Helvoirt, Berkel, Enschoot en Heukelom, plus het bos van Udenhout. Van Haaren is de status in die tijd onzeker.^{iv} Bij Oost-Tilburg stichtte de hertog in 1230 een nieuw stadje, Oisterwijk, dat een commercieel en bestuurlijk centrum werd. Onder het ressort van de schepenenbank vielen behalve de eigenlijke vrijheid van Oisterwijk ook de genoemde dorpen; alleen Helvoirt kreeg tegen 1300 een eigen schepenenbank.^v

Bijna twee eeuwen later achtten de goede lieden van Haaren de tijd gekomen om zich van Oisterwijk los te maken. In het grootste geheim — volgens de bestuurderen van Oisterwijk stiekem, in het geniep, achter hun rug om — richtten zij zich tot de jeugdige hertog Filips van Brabant en zijn vader Maximiliaan van Oostenrijk. Zij stipten aan dat Haaren een goed dorp was met een redelijk aantal inwoners, die wel eigen kerkmeesters, heilige-geestmeesters en gezworenen hadden, maar geen schepenen en geen vorster. Oisterwijk, een dikke mijl van Haaren af, lag te ongemakkelijk ver weg om daar alle bestuurlijke en juridische zaken te regelen.

Zes argumenten voerden die van Haaren aan in hun pleidooi voor een eigen dorpsbestuur:

1. De inwoners van Haaren kunnen door die van Oisterwijk zonder wettig bewijs worden aangehouden, gearresteerd en voor de rechtbank gebracht: in Oisterwijk. De daarop volgende procedure kan wel een half jaar duren, tot nadeel van de Haarense partijen, "verlettende alsoe haer werck ende neringe".
2. Als de inwoners van Haaren onderling iets willen regelen, moeten zij daarvoor in Oisterwijk voor schepenen compareren, op hun kosten.
3. Door Haaren gaat een grote passage van kooplieden en anderen, te voet en te paard, die menigmaal met elkaar in het dorp tot zaken komen, die echter tot hun grote kosten in Oisterwijk voor schepenen moeten worden beklonken om wettig te worden.
4. De hertog zou, als het hem geliefde schepenen, wethouders en een vorster in Haaren aan te stellen, zeker geen schade lijden, maar integendeel groot voordeel hebben: de keuren en breuken zouden niet verminderen, maar juist vermeederen.
5. Aangezien die van Haaren geen eigen vorster hebben, moeten zij bijvoorbeeld om gerechtelijk beslag te leggen altijd naar Oisterwijk lopen, "tot hueren grooten coste ende moeyten."
6. Die van Haaren moeten de beden aan de hertog, de contributies en andere onraad (belastingen) dragen met die van Oisterwijk samen. Hun grote klacht is, dat zij door de Oisterwijkers "veele hooger ende excessyflicke gesedt worden dan zy na hueren heertellingen souden sculdich zyn te doen, alsoe zy seggen."

Al dit ongerief kan worden verholpen, als de hertog voor Haaren zeven schepenen aanstelt en laat inzweren door zijn schout van het kwartier van Oisterwijk. In Haaren wil men dan wel dezelfde rechten hebben als men in Oisterwijk geniet, en dat is niet gering, want de vrijheid heeft indertijd het stadsrecht van 's-Hertogenbosch gekregen. Omdat hun huizen ver uit elkaar staan, stellen de inwoners van Haaren voor om hun schepenen zitting te laten houden aan het einde van het dorp, "dairt volck van buyten ende van bynnen meest verkeert ende by een woent." Verder zouden zij hun bede en andere onraad "by hen selven, nae hueren heertellingen ende rydommen moegen setten, opheffen ende bueren."

De hertog vroeg aan de rekenkamer van Brabant en aan de rentmeester van zijn domeinen in stad en meierij van Den Bosch advies over de te verwachten schaden en profijten. De adviezen moeten positief zijn geweest, want in november 1491 besloot hij ten gunste van de inwoners van Haaren "dat van nu voirtaen tot eeuweden dagen zy inden voirscreven dorpe hebben sullen zeven scepenen", elke Nieuwjaarsdag te kiezen "vanden besten, notabelsten, bequaemsten ende redelycsten mannen die men inden selven dorpe sal weten te vinden, om tvoirscreven jair daermede alle vorwaarden ende contracten van zaken oft gronden van erven die aldair gebueren sullen oft gelegen zyn voer hen te verlyden, orconde dair af te dragen, die brieve te bezegelen, partyen die aldair te doen hebben sullen recht, vonnisse, bescheyt ende voirtmeer alle anderen zaken te doen, die de scepenen van Oistrewyck voerscreven over goeden oft personen tot Oistrewyck voirscreven gelyeven oft geseten hebben plegen te doene ende moigen doen." De kwartierschout van Oisterwijk zou hen beëdigen. Voor rechtszaken "der welcke zy wys noch vroet en sullen zyn", zouden zij hun hoofd moeten halen en nemen (in beroep gaan en advies inwinnen) bij de wethouders van Den Bosch, zoals tot dusver die van Oisterwijk dat ook doen. Er komt een vorster. De belastingen moeten door bedezetters worden gezet (omgeslagen). Als Oisterwijk door dit privilege voor Haaren schade zou lijden in de accijnsopbrengsten, waaruit een deel jaarlijks aan de hertog toevloeit, dan moeten die van Haaren daarin voorzien. Haaren zal een eigen zegel nodig hebben, "diemen heyten sal sigillum ad contractus, dair inne sal gegraven zyn die beelde van Sinte Lambrechte, die aldair patroen is."^{vi} De hertog van Brabant wilde ten slotte, dat de schepenbank zou komen "ter plaitzen dair de heertsteden ende huysen meest sullen by een zyn ende dair dat onsen voirscreven scouthet van Oistrewyck sal duncken aldair best dienende ende seker ende oirboirlyc zynde."^{vii}

EÉN LICHAAM, EÉN RECHT, EÉN BEDRIJF

Haaren was voortaan lokaal-bestuurlijk en voor de lagere rechtspraak zelfstandig. Bovendien was men niet meer afhankelijk van de onvoordelige wijze waarop Oisterwijk de belastingplichten omsloeg over de vrijheid en de dorpen in het schepenbankressort. De vreugde was echter van korte duur, want Oisterwijk, dat zich aanvankelijk overrompeld had getoond, sloeg hard

terug. Allereerst had Haaren, onderhorig als het dorp was aan het bestuurscentrum Oisterwijk, nooit zonder zijn toestemming naar onafhankelijkheid mogen solliciteren. Belangrijker was, dat sinds onheuglijke tijden ("over mans gedenkenisse") Oisterwijk samen met de dorpen en gehuchten van Haaren, Udenhout en Berkel "onverscheydelic een banck, een gerichte, een resort ende een bedryf" was geweest, welk bedrijf met toestemming van de landsheer werd bestuurd door een schout, een college van zeven schepenen en een vorster.

Hertog Jan had in 1354 Oisterwijk twee jaarmarkten geschonken en bovendien de inwoners verzekerd van het voortdurende genot van hun oude voorrechten. Ook hertog Filips had de privileges en rechten bevestigd, in 1434: "om ende mits eender sommen van penningen hem dair voer betaelt by manieren van afcoope oft contracte hadde hem van nuws die voirscreven privilegiën, rechten ende vryheyden gegeven ende beleent (om die euwelic ende emmermeer te gebruycken)."^{viii} Wijlen de hertogin van Brabant, God beware haar ziel, heeft bij haar Blijde Inkomste in Brabant (1477) op haar beurt beloofd alle rechten, privileges, bezittingen en 'herkomen' (gewoonten) te handhaven, zoals die vanouds bestonden toen wijlen hertog Filips "aen tselve onse lant van Brabant quam". Na haar heeft de Roomse koning Maximiliaan van Oostenrijk dezelfde rechtshandhaving beloofd. En die oude rechten zijn geen sinecure, want een, twee, tien, twintig, veertig, zestig, honderd, tweehonderd, vierhonderd jaar lang heeft de vrijheid ze bezeten en gebruikt. Des te minder begrepen de Oisterwijkers hoe het mogelijk was dat die van Haaren van de hertog een octrooibrief konden verkrijgen (die zij bovendien "heymelic ende mit subreptus ende obreptus hadden gewonnen"), waarbij zij een eigen schepenbank kregen om alle criminele en civiele zaken te behandelen. Deze brief hadden de inwoners van Haaren ook ten uitvoer willen leggen door een schout, zeven schepenen en een vorster aan te stellen, waarmee zij zich feitelijk zouden afscheiden van de dingbank van Oisterwijk, losmaken uit de eninge van Oisterwijk, die daardoor veel schade zou lijden.

De eerste stap van Oisterwijk was een protestbrief geweest (aan de hertog?), die echter vergeefs bleek. Vervolgens wendde men zich tot de Raad van Brabant te Brussel met het verzoek om de octrooibrief van Haaren van nul en generlei waarde te verklaren. Bovendien zou Haaren alle proceskosten moeten betalen.

Haaren repliceerde dat de hertogen nu eenmaal de macht en de autoriteit bezaten om aan hun onderdanen privileges te verlenen. Zij mochten ook jurisdicties delen, later weer verenigen of er anderszins mee omgaan. Langs deze volstrekt wettige weg waren de inwoners van Haaren aan een eigen schepenbank gekomen. Een en ander was niet lichtvaardig tot stand gekomen, want er waren aan de verlening van het privilege heel wat deliberaties voorafgegaan. Die van Haaren wilden dus de tenuitvoerlegging van hun nieuw verworven rechten en afwenteling van alle proceskosten op Oisterwijk.

De Raad van Brabant gaf Haaren in mei 1495 gelijk, maar slechts op formeel-juridische gronden: Oisterwijk had in de procesgang

procedurefouten gemaakt. De octrooibrief voor Haaren moest onverkort worden uitgevoerd en Oisterwijk moest de proceskosten betalen.^{ix}

ANNEXATIE

Het verongelijkte Oisterwijk gooide het nu over een andere boeg en stelde een verzoekschrift op om annexatie van Haaren. De oude argumenten werden herhaald: de 'verzaming' bestaat al meer dan honderdvijftig jaar zonder dat Haaren zich ooit heeft afgesplitst, "want die huysen ende gehuchten van Oisterwyck ende Haeren d'een in d'ander liggen." Bovendien werd aan de landsheer het lokaas voorgehouden van een inkomstenvermeerdering, terwijl het belang van Oisterwijk werd onderstreept door er op te wijzen "dat onse voirscreven vryheyt van Oisterwyck (...) dmeeste ende beste let ende plaetse is vanden platten lande onser meyeriën vanden Bossch." Voorts was Oisterwijk onlangs zwaar gehavend door een dorpsbrand ("by ongevalle vanden brande"); om te verhoeden dat de vrijheid zich daarvan niet meer zou herstellen, dienden alle rechten, privileges, aanspraken en gewoonterecht te worden bevestigd. En zulks geschiedde in oktober 1495.^x

Wat is er gebeurd tussen mei en oktober 1495? Welke diplomatieke en juridische acties hadden tot het gelijk van Oisterwijk geleid? Waren de nieuwe argumenten doorslaggevend geweest? Het blijven onbeantwoorde vragen, maar toch is het de moeite waard alle punten na te lopen.

Allereerst was er de dorpsbrand, die volgens het bericht uit oktober 1495 "nu onlanx" had plaatsgevonden. Uit archiefbronnen is deze brand niet bekend, tenzij het ging om verwoestingen die hertog Albrecht van Saksen in 1489 kan hebben aangericht. Deze krijgsheer was door de hertog van Brabant ingezet om de rebellie in zijn hertogdom neer te slaan. Volgens de kroniek van de Bossche stadssecretaris Peter van Os was Saksen in 1489 (na augustus) met een grote krijgsmacht neergestreken in Oisterwijk, waar hij 36.000 gulden afdwong van de stad 's-Hertogenbosch, wiens beroep op neutraliteit vruchteloos was gebleven.^{xi} Het is alleszins voorstelbaar en zelfs voorspelbaar dat de soldeniers van de Duitse hertog ongedisciplineerd en dus hardhandig hebben huisgehouden. Dat de kerk van Oisterwijk in de jaren 1490 geheel nieuw moest worden opgetimmerd^{xii}, geeft een indruk van de omvang van de schade.

De conjunctuur was ongunstig en Oisterwijk had door de losmaking van Haaren alle reden beducht te zijn voor economische schade. De opstand in Brabant tegen het hertogelijke gezag had zich weliswaar geconcentreerd in het centrum van het hertogdom, waar de verwoestingen en financiële lasten aanzienlijk waren, maar de gevolgen waren ook in het noorden pijnlijk voelbaar. De Brabantse hertog legde zijn onderdanen een boete op van f 200.000, waaraan ook de geestelijkheid moest meebetalen. Toen het klooster van Sint-Truiden te Leuven, eigenaar van de tienden van Oisterwijk, dat weigerde^{xiii}, werden in 1488 de tiendopbrengsten van

Oisterwijk — 300 mud rogge — namens de hertog in beslag genomen; de pachters hadden al betaald, maar de abt eiste van hen alsnog levering van de rogge. Uiteindelijk werden de Oisterwijkers gedwongen 654 mud rogge te leveren.^{xiv}

Tot de andere ongeregelde lasten behoorde ongetwijfeld het aandeel in de aan Den Bosch opgelegde boete van 36.000 gulden, die zoals te doen gebruikelijk ook zal zijn omgeslagen over het platteland. Bovendien werd de meierij in 1490 geconfronteerd met het dringende verzoek om een bede van zeven- of achtduizend gulden, bedoeld om de jonge hertog naar zijn stand te kunnen laten leven.^{xv}

Intussen waren de graanprijzen torenhoog gestegen, wat voordelig was voor grootgrondbezitters als de abdij van Sint-Truiden, maar slecht voor de consumenten. Armoede en werkloosheid in Brabant namen toe, de lonen daalden.^{xvi} Of en in welke mate de crisis Oisterwijk (of de meierij van Den Bosch) raakte, kan niet worden nagegaan. Significant is, dat het aantal inschrijvingen van nieuwe poorters in Oisterwijk in de jaren tachtig en negentig van de vijftiende eeuw beduidend lager was dan het decennium daarvoor.^{xvii}

De afscheiding van Haaren leverde kortom niet alleen statusverlies, inkrimping van de rechtsmacht en inkomensderving op, maar vond plaats in politiek en economisch moeilijke tijden. Oisterwijk boette in aan macht, eer, aanzien, trots, faam en invloed, maar leed ook materiële schade. Logisch dat de vrijheid zich sterk tegen de scheuring keerde.

DISCRIMINATIE?

Een belangrijk argument van Haaren bij het streven naar zelfstandigheid was een oneerlijke verdeling van belastingen door het bestuur van de dingbank, dat geheel werd bezet door Oisterwijkers. Haaren beloofde aan de hertog een stijging van de inkomsten in geval van separatie. Oisterwijk beloofde hetzelfde na een hereniging.

Het is niet bekend hoe de belastingverdeling was versleuteld en of er een vaste sleutel was. In de hertogelijke bede van 1489 werd Oisterwijk aangeslagen voor *f* 78, Udenhout voor *f* 19:12:0, Haaren voor *f* 22:5:0 en Enschoot en Heukelom elk voor *f* 8:10:0.^{xviii} Zoals hierna zal blijken, lag deze verdeling voor een zeker tijdvak vast. Haaren zou dan in die periode 15 procent in de lasten van de dingbank hebben bijgedragen.

Anders waren de verhoudingen in 1499, toen de Oisterwijkse dingbank was belast met een grote schuld met een rente van 120 rijns gulden per jaar. Daarvan betaalde Oisterwijk *f* 40, Udenhout en Berkel samen *f* 32, Haaren *f* 32 en Enschoot en Heukelom samen *f* 16.^{xix} Nu droeg Haaren bijna 27 procent, een bijdrage die het tien jaar tevoren vastgestelde aandeel van 15 procent fors te boven ging.

Om te beoordelen of het rechtvaardig was dat Haaren respectievelijk 35 en 80 procent betaalde van het Oisterwijkse aandeel zijn cijfers over

inwonertal en welstand nodig. De haardentelling uit 1496 biedt daartoe een mogelijkheid.

In zijn grote onderzoek naar de tellingen van weerbare mannen en haardsteden in het hertogdom Brabant in 1374-1526 heeft Joseph Cuvelier alleen over de jaren 1496, 1526 en enigermate 1374 gespecificeerde cijfers van de dingbank van Oisterwijk aangetroffen. In 1374 telde Haaren 158 en Oisterwijk met de overige dorpen uit de dingbank 153 weerbare mannen^{xx} (dat is respectievelijk 711 en 689 inwoners). In het voor mijn onderzoek interessantste jaar, 1496, telde men in Oisterwijk 290 haarden, in Haaren 126, in Udenhout 113, in Berkel 52 en in Enschoot en Heukelom samen 86 (dat is op basis van een gemiddelde bewoning van vijf personen per haard respectievelijk 1450, 630, 565, 260 en 430 inwoners).^{xxi}

Uit 1480 is alleen het aantal van 694 haarden (plus het nonnenklooster) in de hele dingbank bekend. De afzonderlijke aantallen haarden kunnen bij benadering worden vastgesteld door als werkhypothese te bevolkingsgroei van de dorpen in de dingbank even hoog te stellen als die in de overige dorpen van het kwartier van Oisterwijk, namelijk min 6,4 procent. De vrijheid Oisterwijk was een plaats met weinig landbouw en veel lakennijverheid; bevolkingsgroei was door het geringe landbouwareaal slechts in beperkte mate mogelijk, zodat deze voornamelijk op het conto van het wolwerk moet worden geschreven. De demografische ontwikkeling van Oisterwijk verliep dus anders dan in de dorpen onder de dingbank. Daarom ga ik uit van een gelijke ontwikkeling van de dorpen in de dingbank aan die in het hele kwartier van Oisterwijk.

In de dingbankdorpen zou het aantal haarden gemeten aan de dalende bevolkingscurve in het hele kwartier in 1480-1496 van 403 tot 377 zijn geslonken. Voor Oisterwijk resteerden er in 1480 dan 291 haarden, zodat de vrijheid, in 1496 290 haarden rijk, in die periode geen noemenswaardige demografische ontwikkeling had doorgemaakt. Op basis van de (gereconstrueerde) verhoudingen uit 1480 had Haaren, naar schatting 135 haarden groot, toen 19,5 procent van de bede moeten betalen.

Eigenlijk lijkt het dorp geen reden tot klagen te hebben gehad: aangeslagen voor 15 procent van de gezamenlijke lasten in 1489, terwijl het aandeel van de haarden in 1480 19,5 procent had bedragen. Als de Haarense klachten steek hielden, moeten er in het volgende decennium ingrijpende veranderingen zijn opgetreden, waardoor men zich in Oisterwijk gelegitimeerd achtte om de verhoudingen in belastingdruk ten nadele van Haaren te wijzigen.

Geconstateerd is dat terwijl de bevolking van Oisterwijk in 1480-1496 nagenoeg stabiel bleef die in de dorpen verminderde. Als de fiscale verdeelsleutel tussen vrijheid en dorpen in die periode gelijk is gebleven, was dat schadelijk voor de dorpen.

Ten tweede kunnen de dorpen zijn benadeeld door de grote verschillen in aantallen taxabele haarden. Uit 1480 en 1496 zijn geen cijfers over de hoeveelheden arme haarden overgeleverd, maar in 1526 was in Oisterwijk en Haaren samen 13,4 procent van de haarden wegens armoede vrijgesteld

van de bede, terwijl in de overige dorpen van de dingbank slechts 5,1 procent arm was. Als dit laatste percentage ook wordt aangehouden voor Haaren, zouden daar in 1526 7 van de 146 haarden arm zijn geweest. Samen met Oisterwijk had Haaren 69 arme haarden, zodat daarvan 62 in de vrijheid stonden, dat is 17 procent van alle haarden ter plaatse. De consequentie zou kunnen zijn, dat Haaren in een aantal gevallen (als de arme haarden geen fiscale vrijstelling kregen, als de belastingomslag niet was gebaseerd op de aantallen haarden of bij oorlogsheffingen) moest meebetalen aan de armoede van Oisterwijk. De samenvoeging van Oisterwijk en Haaren in een van de lijsten uit 1526 suggereert dat vooral Haaren (en niet de overige dingbankdorpen) daardoor werd getroffen.^{xxii}

VOOR 1491

Was Haaren al eerder een zelfstandige gemeente geweest? Willy Steurs vermoedt, zonder zijn hypothese met bronnen te kunnen staven, dat Haaren rond 1300 bestuurlijk bij Oisterwijk werd gevoegd^{xxiii} en Bas Aarts zegt dat Oost-Tilburg was ontstaan binnen de gemeint van Haaren^{xxiv}, dus dat Haaren ouder was dan Oisterwijk.

Aarts zal zijn mening hebben gebaseerd op de ingewikkelde verhouding tussen de gemeinten van Oisterwijk en Haaren. In 1300 gaf de hertog aan de inwoners van Oisterwijk een gemeint, die ten zuiden van de Ley lag. De inwoners van Haaren waren voor een derde deel daarin gerechtigd.^{xxv} Haaren kreeg negen jaar later een gemeint die het dorp omvatte, Udenhout, Berkel, een deel van Enschoot en ongeveer de helft van Helvoirt (want de kerk van dit dorp was een van de palen), maar die zich bovendien uitstreekte tot de Voorste Stroom en derhalve ook de helft van het Oisterwijkse grondgebied bestreek.^{xxvi}

Deze verdeling van de woeste gronden kan wijzen op een voorgeschiedenis van één groot gebied, waar verschillende nederzettingen waren ontstaan: een eenheid van Haaren en Oisterwijk (en wellicht ook Moergestel).^{xxvii} Hoe Haaren vervolgens een grondheerlijkheid is geworden en onderhorig werd aan Oisterwijk, blijft door gebrek aan bronnenmateriaal nog een raadsel.

Ook aan het einde van de Middeleeuwen was er gebrek aan historische documentatie. Haaren kon althans in zijn vrijheidsstreven niet bogen op een eventuele oudere *status aparte*. Als Haaren inderdaad in de dertiende eeuw had beschikt over een eigen schepenbank, zoals wordt gemeend^{xxviii}, kon men daarvan geen bewijzen overleggen. Daarentegen gaven die van Oisterwijk op over rechten van wel vierhonderd jaar oud, maar noemden zij tegelijkertijd de 'verzaming' met Haaren meer dan honderdvijftig jaar oud. Zou dat werkelijk betekenen dat pas tegen 1350, of, ruimer genomen, in de eerste helft van de veertiende eeuw Haaren bestuurlijk bij Oisterwijk was gevoegd? Tegen deze hypothese pleiten de transacties uit 1302 en 1304 van erfpachten door inwoners van Oisterwijk op het kerkhof van Haaren^{xxix}, deze geschieden ten overstaan van schepenen van Oisterwijk, terwijl, als er

een Haarensche schepensbank had bestaan, het voor de hand had gelegen dat de rechtshandelingen voor schepenen uit dat college waren gepasseerd.^{xxx}

In het vonnis van mei 1495 staat een klaarblijkelijk door Haaren aangevoerd argument, dat uit de eindredactie werd geschrapt. De betreffende passage rept van een oorspronkelijke rechtsgelijkheid tussen Oisterwijk en Haaren, maar leidt niet tot meer helderheid over de al dan niet gemeenschappelijke voorgeschiedenis. Haaren had namelijk aangevoerd dat het in 1230 door hertog Hendrik verleende privilege, dat aan Oisterwijk het Bossche stadsrecht toekende, ook gold voor de inwoners van Haaren. Het begrip vrijheid zou dan niet alleen van toepassing zijn op Oisterwijk, maar ook op Haaren — en wellicht ook op Udenhout, Berkel, Enschoot en Heukelom, tenzij Haaren zich ongelijk achtte aan laatstgenoemde dorpen. Kunnen de inwoners van Haaren gelijk hebben gehad, toen zij zich op een deelgenootschap beriepen aan het privilege van 1230? Het privilege werd immers volgens een passage verleend "illis apud Hosterwich manentibus" (aan degenen die **bij** Oisterwijk wonen), terwijl de hertog enkele woorden verder zegt: "illis in Oisterwich dedimus quale jus libertatis" (aan hen **in** Oisterwijk geven wij zulk recht van vrijheid") en "illis in Hosterwijch perpetualiter donavimus" (aan hen **in** Oisterwijk geven wij voor eeuwig).^{xxxi}

Voorts weten we niet of de pleitbezorgers van Haaren's zelfstandigheid hebben gedacht aan de bijzondere situatie die was ontstaan bij de uitgifte en verdeling van de gemeinten. Toen had immers het dorp met succes rechten kunnen doen gelden op de woeste gronden van Oisterwijk, wat een gelijke positie suggereert met deze naburige nederzetting (althans voor 1300). Ook de afzonderlijke telling in 1374 van de weerbare mannen van Haaren en die van de vrijheid met de rest van de dingbank van Oisterwijk^{xxxii} kan een relict zijn geweest van een oude Haarensche onafhankelijkheidspositie ten opzichte van Oisterwijk.

De verwijzing naar gelijkheid krachtens het privilege uit 1230 vond de Raad van Brabant in elk geval te weinig valide om in het eindvonnis op te nemen. De ratio van het privilege was immers het versterken van de noordelijke grens van het hertogdom door vestiging van een politiek, militair en bestuurlijk centrum met vooruitzichten om uit te groeien tot een kleine stad. Het was duidelijk alleen bedoeld voor Oisterwijk.

Zoals hierboven is gebleken, was Haaren tegen 1500 een goed ontwikkelde gemeenschap, met een eigen parochie-organisatie en enkele eigen wereldlijke bestuursfaciliteiten. Onderhoud en eventuele uitbreidingen van het kerkgebouw werden beheerd en geadministreerd door kerkmeesters, gekozen uit de notabelste inwoners van Haaren. Aan de parochie verbonden was voorts de armenzorg — de tafel van de Heilige Geest —, die eveneens onder het beheer stond van Haarensche inwoners: heilige-geestmeesters.

Voorts waren er in 1491 gezworenen. Werden met hen de beheerders van de gemeint bedoeld? Inderdaad had de hertog van Brabant, toen hij in 1309 "hominibus nostris ville nostre de Haren", onze mannen van ons dorp van Haaren, de gemeint gaf, hen het recht gegeven om deze te laten beheren door zeven gezworenen.^{xxxiii} In elk geval waren de gezworenen van de

gemeint uitgelezen belangenbehartigers van de Haarense gemeenschap; dergelijke functionarissen werden namelijk gewoonlijk gekozen door de gebruikers van de gemeint, *in casu* de boeren en grondbezitters. Zodoende had het college van gezworenen het hoogst haalbare democratische gehalte; het kon in staat worden geacht tot een adequate vertolking en vertegenwoordiging van de behoeftes en belangen van de bevolking.

Een andere mogelijkheid is, dat met de gezworenen borgemeesters werden aangeduid, die een uitvoerende functie uitoefenden bij het omslaan en innen van de belastingen — zij het nadat in Oisterwijk de verhouding tussen de vrijheid en de dorpen was vastgesteld. Zij kunnen worden vereenzelvigd met de "jurati", gezworenen, vermeld in 1499 (twee in getal) en in 1500 (een), en de "gezwoeren dorpmeesteren" uit 1542 (twee).^{xxxiv} (Gezworenen van Haaren worden voor 1499 niet gezien; bijvoorbeeld in de Bossche schepenprotocollen uit 1460-1498 komen zij niet voor.)

Samen met de hoeveelheid inwoners (in 1374 meer dan de bevolking van Oisterwijk met de overige dorpen van de dingbank) verleenden de bestaande bestuursstructuren van Haaren — kerkmeesters, heilige-geestmeesters en gezworenen — aan het project van de bestuurlijke zelfstandigheid voldoende levensvatbaarheid om te kunnen slagen. In de omgeving nam Haaren trouwens een uitzonderingspositie in: volgens de haardentelling van 1496 hadden 65 van de 162 dorpen in de meierij van Den Bosch minder inwoners dan Haaren, maar desalniettemin beschikten 58 van de 65 over een eigen schepenbank of althans vertegenwoordigers in een gemeenschappelijke bank.^{xxxv} De situatie van Haaren (en Udenhout, Berkel, Enschoot en Heukelom) was dus tamelijk uitzonderlijk en werd in de meierij alleen gedeeld met Rosmalen en Orthen, die onder de schepenbank van Den Bosch vielen, en Riel en Westelbeers, die ressorteerden onder Hilvarenbeek.^{xxxvi}

NA 1495

Voor ik naga hoe de verhouding tussen Haaren en Oisterwijk zich in latere tijden ontwikkelde, keer ik nog even terug naar de korte onafhankelijkheidsperiode van 1491-1495. Aan de ene kant klaagde Oisterwijk in 1495 dat men in Haaren daadwerkelijk was overgegaan tot het uitvoeren van het nieuwe privilege, dus tot het installeren van een eigen bestuur. Aan de andere kant noemde de kwartierschout van Oisterwijk in de rekeningen van 1490-1496 Haaren consequent "tdorp ende prochie (...) onder die bancke van Oisterwyck."^{xxxvii} Het was dan ook het uitgesproken status- en financiële belang van de kwartierschout, die tevens schout was van Oisterwijk, dat Haaren onder Oisterwijk zou blijven. Bovendien was hij de persoon die namens de hertog het schepencollege van Haaren zou moeten beëdigen. Heeft hij hangende de juridische procedures de feitelijke afsplitsing van Haaren geboycot?

Een definitief bewijs van het functioneren van een Haarense schepenbank in 1491-1495 kan pas geleverd worden aan de hand van een uit

die periode overgeleverde schepenbrief, of een verwijzing daarnaar. Ik ken er (nog) geen voorbeeld van. Evenmin zijn er uit die periode schepenen van Haaren bekend. Toen het kort na 1495 wederom kwam tot een collectief Haarens handelen, toen de inwoners voor schepenen van Den Bosch schulden vereffenden die mogelijk waren voortgevloeid uit de voor de afscheiding gemaakte kosten, werd gesproken van "incole ville de Haren", bewoners van het dorp Haaren, en niet van een (inmiddels opgeheven) rechtspersoon of vertegenwoordigers daarvan.^{xxxviii}

Haaren was weer teruggedwongen in het oude gareel, met alle kostbare en vernederende nadelen vandien. In en door Oisterwijk werd uitgemaakt hoeveel Haaren en de andere dorpen onder de dingbank en hoe weinig de vrijheid zelf moest bijdragen in de belastingen. Geen wonder dat de verhouding tussen beide dorpen moeizaam bleef.

Toen Maarten van Rossum in 1542 Oisterwijk brandschatte, werd de door hem opgelegde dwangsom ook omgeslagen over de andere dorpen in de dingbank, "onder tdecxele van dat die conventie vanden selven brandtschadt oick tot prouffyte" van de inwoners zou zijn geschied. Schout en schepenen van Oisterwijk hadden zulks beslist. Omdat niemand eigen rechter mocht zijn ("dat nyemandt en moechte in zynder eygender sake richter zyn"), begon Haaren toen een procedure voor de Raad van Brabant, die vier jaar later Oisterwijk in het gelijk stelde. In het vonnis werd Haaren flink de oren gewassen: de andere dorpen onder de dingbank van Oisterwijk hadden gewillig aan de brandschat bijgedragen, wetende dat zij daardoor dezelfde bescherming tegen verder onheil van brand en plundering zouden genieten als de vrijheid. Ook in Tilburg en andere plaatsen was het zo gegaan.^{xxxix} Haaren werd verplicht tot betaling van een deel van de brandschat, te weten 870 gulden 15 stuiver, 6 procent rente over elk van de verstreken jaren en tweederde van de proceskosten.^{xl}

Aan de totale dwangsom die Oisterwijk was afgeperst door Maarten van Rossum, 4000 gulden^{xli}, moest Haaren 22 procent bijdragen. Dat is een kleiner aandeel dan de bijna 27 procent die het dorp moest dragen van de in 1499 gedelgde schuld, maar meer dan de in 1489 vastgestelde (en een eeuw later nog gehanteerde) quote van 15 procent.

Confronteren we deze quote met de aanslag voor de honderdste penning op onroerende goederen in 1569. Deze bedroeg voor de verschillende plaatsen in de dingbank:^{xlii}

Oisterwijk 25.568,75 stuiver,
Udenhout 20.620,50 stuiver,
Berkel 10.106,25 stuiver,
Enschot 4.973,50 stuiver,
Heukelom 4.819,25 stuiver,
Haaren 11.174,25 stuiver.

Haaren droeg van deze belasting toen 16½ procent van de hele dingbank. Wat onroerend bezit betreft was de fiscale verhouding Haaren-Oisterwijk in 1569 43 : 100. Daarbij moet er nogmaals aan worden herinnerd dat door de twee volstrekt verschillende economieën in beide dorpen vergelijking

moeilijk is. De dorpskom Oisterwijk was dicht bebouwd met vele kleine woningen van textielarbeiders en de vrijheid kende weinig landbouw. In Haaren overheerste het boerenbedrijf.

De laatste vaststelling leidt tot de vraag of de laat-vijftiende-eeuwse klacht van Haaren over de onevenredige lastenverdeling ook geldigheid had, als in plaats van het aantal haarden de vermogens- en inkomensposities als criteria werden aangelegd. Oftewel: verdiende de gemiddelde Oisterwijker, de wolwever, evenveel als de gemiddelde inwoner van Haaren, de boer? Weliswaar was de wever nog een zelfstandige ondernemer, maar zijn afhankelijkheid van de handel was zo groot, dat hij weliswaar niet *de jure*, maar *de facto* in loondienst werkte. Alleen al door de gildedwang was zijn bedrijf kleinschalig. Voorts was de wever niet in staat al zijn eigen nooddrift te produceren, was hij niet autarkisch. Ten slotte was hij buitengewoon gevoelig voor de marktontwikkelingen: concurrentie, verlies van klanten, vermindering van de vraag. De boer kon van alle plagen van Jahweh worden bezocht, maar de wever kon ook nog werk- en brodeloos worden.

Was Haaren het Padania van de dingbank en Oisterwijk dan het Sicilië? De gereconstrueerde armoedepercentages uit 1526 — 5,1 procent van de bevolking van Haaren en 17 procent in Oisterwijk — lijken deze aanname te steunen.

In de loop van de Tachtigjarige Oorlog veranderde er weliswaar een en ander in de fiscale verhouding tussen Oisterwijk en Haaren, maar dat kwam al met al niet ten goede van het laatste dorp. Oisterwijk was namelijk stelselmatig geplunderd en verwoest, wat leidde tot teloorgang van de lakennijverheid en -handel, verarming en ontvolking. Terwijl in 1568 de contributies van de dingbank nog waren "gesmaeldeylt" in een fifty-fiftyverhouding tussen enerzijds de vrijheid en anderzijds de dorpen, bereikten in 1580 de nederzettingen een akkoord voor een omslag op gelijke basis tussen Oisterwijk, Udenhout, Haaren en het conglomeraat van Enschoot, Berkel en Heukelom, die elk een kwart zouden dragen van de kosten voor het onderhoud van het garnizoen van Oisterwijk.^{xliii} Daarentegen werd rond 1580 nog steeds de repartitie van de bedden uit 1489 gebruikt voor de bijdragen die de dorpen van de dingbank waren verschuldigd voor het onderhoud van de vestingwerken van Den Bosch: voor Haaren 15 procent.^{xliv} De draagkracht van Haaren was er intussen niet op vooruit gegaan: nadat de verkoping van zestig bunder gemene gronden te weinig had opgeleverd om de lasten en betalingsachterstanden — zowel de reguliere lasten als de gevolgen van inkwartieringen, uitteringen en berovingen door soldaten —, werd in de zomer van 1581 toestemming verkregen om nog eens tweehonderd bunder te verkopen.^{xlv}

Wanneer de financiële administraties van de afzonderlijke dorpen onder de dingbank werden verzelfstandigd, is niet bekend. In Haaren gebeurde dat nog voor 1500, misschien als tegemoetkoming aan de klachten over een oneerlijke fiscale lastenverdeling. De zelfstandigheid hield op bij de

verantwoording van de rekeningen, die de borgemeesters van Haaren in Oisterwijk ten overstaan van schout en schepenen moesten komen afleggen. Later is de gewoonte ingeslopen om de rekeningen in het eigen dorp af te horen, maar dat was zeer tegen de zin zijn van het bestuur van de vrijheid, want het ondernam in 1614 stappen bij de Raad van Brabant om juridisch af te dwingen dat de rekeningen in de vrijheid, ten overstaan van schout en schepenen, zouden worden afgehoord.^{xlvi} Fricities waren er rond die tijd ook over het gemeenschappelijke beheer van de Oisterwijkse gemeint.^{xlvii}

In 1703 ontving Haaren van de Raad van State een gemeentelijk bestuursreglement, dat bevestigde dat de corporele vergadering bestond uit twee borgemeesters (uit Haaren en Belveren elk een), twee armmeesters en twee kerkmeesters, plus minstens twaalf "der principaelste gegoeydens en geërfdens".^{xlviii} Voortaan werden in Haaren de dorpsfinanciën geregeld en de rekeningen afgehoord, terwijl niet meer alleen Oisterwijk bepaalde wat de hoogte van de belastingbijdrage van de dorpen zou zijn. Ten slotte kreeg het dorp in 1728 samen met Berkel, Enschoot en Heukelom een eigen secretarie. Deze bleef echter binnen het rechtsgebied van de schepenbank van Oisterwijk (die nog flink en langdurig bleef tegenspartelen, ten einde het supremaat over de rechtsmacht in handen te houden^{xlix}); Haaren moest zodoende blijven meebetalen aan het onderhoud van het raadhuis in Oisterwijk.¹

In 1810 werd Haaren een zelfstandige gemeente, met een eigen "maire", secretaris en wethouders. Sint Lambertus keerde niet in het gemeentewapen terug; daarin kregen een schaap en een lam een plaats (1818).^{li} Gezien de annexatie van een deel van de gemeente in 1938 is Oisterwijk nog lang een boze buurman gebleven.

Per 1 januari 1996 werden de gemeenten Haaren, Esch en Helvoirt opgeheven en samengevoegd tot een nieuwe gemeente Haaren. Een jaar later werd Biezenmortel, een buurtschap van Udenhout, geannexeerd. Haaren, in 1496 3171 hectare groot en bewoond door 630 mensen, meet nu 6073 hectare en telt ongeveer 14.000 inwoners. De verlangens uit 1491 zijn meer dan bevredigd. Nu Koerdistan en de anderen nog.

11 september 2001

Noten

WIJZIGINGEN

Noot 22 heb ik veranderd, maar Haaren heb ik bij lezing gemist!

- i. H.P.H. Camps, *Het oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I. De meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* (2 bdn.; 's-Gravenhage, 1979) nrs. 49, 78.
- ii. M.A. Erens en H.M. Koyen, *De oorkonden der abdij Tongerlo* (4 dln.; Tongerlo, 1948-1958) DEEL, OORKONDENUMMER.
- iii. W.A. Fasel, *Inventaris van de archieven der gemeente Haaren 1597-1943* (Oisterwijk, 1978) 3.
- iv. H. Hardenberg, "Het ontstaan van de vrijheid Tilburg", in: H.J.A.M. Schuurmans en J.H. Mosselveld (red.), *Van heidorp tot industriestad* (Tilburg, 1955) 38.
- v. W. Steurs, *Les campagnes du Brabant Septentrional au Moyen Âge. La fondation de la ville neuve d'Oisterwijk par le duc Henri Ier* (Bruxelles, 1974) 59.
- vi. Verderop in de tekst wordt het zegel "sigillum ad contractus villagii de Haren" genoemd.
- vii. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 135, fol. II^cXXXVI, november 1491.
- viii. Zie voor een overzicht van de privileges en bevestigingen daarvan: Rijksarchief in Noord-Brabant, Collectie Martini 74.
- ix. Algemeen Rijksarchief Brussel, Raad van Brabant 547, no. 6, 26 mei 1495. Rijksarchief in Noord-Brabant, Collectie Cuypers van Velthoven 3479, geeft nog een verwijzing naar Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 20784, 26 mei 1495.
- x. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 136, fol. XLVIII, 17 oktober 1495. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud-stadsarchief 8239, map Oisterwijk: kopie uit 1678 van de bevestiging van de verlening van de "libertas" door Filips de Schone op 17 oktober 1495. Rijksarchief in Noord-Brabant, Raad en Rentmeester-Generaal 536: kopie uit 1662 van de akte van hereniging van 17 oktober 1495.
- xi. A.M. van Lith-Droogleever Fortuijn, J.G.M. Sanders en G.A.M. Van Synghel (uitg.), *Kroniek van Peter van Os. Geschiedenis van 's-Hertogenbosch en Brabant van Adam tot 1523* (Den Haag, 1997) 265.
- xii. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 140, fol. III^cXXXV, 16 augustus 1563.
- xiii. Algemeen Rijksarchief Brussel, Raad van Brabant 542, no. 27, 11 oktober 1490.
- xiv. Algemeen Rijksarchief Brussel, Raad van Brabant 546, no. 19, 23 juni 1494; no. 21, 23 juni 1494; no. 22, 23 juni 1494.
- xv. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 13026, rekening Kerstjaar 1489-1490, fol. 151v-154v.
- xvi. Herman van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth-sixteenth centuries)* (3 dln.; The Hague, 1963) II 91, 97, 98.
- xvii. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 13025 en 13026, passim.
- xviii. Rijksarchief in Noord-Brabant, Leen- en Tolkamer 381.
- xix. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 1267, fol. 417, 421, 6, 7 en 9 augustus 1499.
- xx. J. Cuvelier, *Les dénombremens de foyers en Brabant (XVI-XV siècle)* (Bruxelles, 1912) 14.
- xxi. Cuvelier, *Les dénombremens de foyers*, 476, 477.
- xxii. Cuvelier, *Les dénombremens de foyers*, 476, 477, geeft een totaal van de haarden van Oisterwijk en Haaren en een gezamenlijk armoedepercentage. J. v.d. Hammen en A. Sassen, "Telling der huizen en haardsteden in de stad en meierij van 's-Hertogenbosch, gedaan in het jaar 1526", *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant* (1894) 237-239, specificeren de aantallen haarden.
- xxiii. Steurs, *Les campagnes du Brabant Septentrional au Moyen Âge*, 59.
- xxiv. B. Aarts, "Texandrië, van omstreden gouvbegrip naar integratie in het hertogdom. Hoofdlijn en vraagtekens", in: H. van Doremalen e.a. (red.), *Geworteld in Taxandria. Historische aspecten van de relatie Tilburg - Turnhout* (Tilburg, 1992) 29.
- xxv. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Geefhuis, oorkondenverzameling 1162, 25 september 1394. F.W. Smulders, "De gemejnt van Oosterwijk", *De kleine Meijerij*, XIX (1966) 78.
- xxvi. F.W. Smulders, "De gemejnte van Haaren", *De kleine Meijerij*, I (1947) afl. 5. F. Smulders, "De gemejnt van Haaren. (Nogmaals)", *De kleine Meijerij*, IV (1950) afl. 2. F. Smulders, "De gemejnt van Haren", *De kleine Meijerij*, VI (1953) afl. 9. Uit latere bronnen blijkt, dat Haaren, Udenhout en Berkel gerechtigd waren in vier, twee en een zevende deel van dit gebied (Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud-stadsarchief 8063, omslag Haaren, rekest van de regenten van Udenhout en Berkel aan de Raad van State met apostille de dato 3 januari 1735). (N.B.: Uit een transactie van een perceel gemene grond te Karkhoven onder Oisterwijk uit 1626 blijkt, dat deze door regenten van Haaren, namens en met instemming van de gemene

- naburen van dat dorp, werd afgehandeld zonder enige inmenging van Oisterwijkers: Rijksarchief in Noord-Brabant, Charters van het Provinciaal Genootschap 490, 15 december 1626).
- xxvii.Fasel, *Inventaris van de archieven*, 5.
- xxviii.W.A. Fasel, *Inventaris van het administratief archief van de gemeente Oisterwijk (1230) 1390-1921 (1930)* (Oisterwijk, 1992) 7.
- xxix.Camps, *Het oorkondenboek van Noord-Brabant*, nrs. 626, 686.
- xxx.Steurs, *Les campagnes du Brabant Septentrional au Moyen Âge*, 59, citeert transacties van Haarens goed in 1315 en 1335 voor schepenen van Oisterwijk "soit d'une époque où Haaren n'est pas encore inclus, semble-t-il, dans la banlieu des échevins d'Oisterwijk".
- xxxi.Steurs, *Les campagnes du Brabant Septentrional au Moyen Âge*, 69.
- xxxii.Cuvelier, *Les dénombremens*, 14.
- xxxiii.D.Th. Enklaar, *Gemeene gronden in Noord-Brabant in de middeleeuwen* (Utrecht, 1941) 105-107. Hertogin Johanna en koning Filips II als hertog bevestigden in 1396 en 1597 de uitgifte van de Haarensche gemeent: Rijksarchief in Noord-Brabant, Leen- en Tolkamer 158A, f 121.
- xxxiv.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, R 1268, fol. 417v, i.m. 26 februari 1500; fol. 429, 29 augustus 1499. Algemeen Rijksarchief Brussel, Raad van Brabant 593, no. 90, 26 november 1546.
- xxxv.Voor de schepenbanken is geraadpleegd: J. Vriens, "Lijst van plaatsen met institutionele gegevens", in: J.G.M. Sanders (red.), *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795. Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch, 1996) 235 e.v.
- xxxvi.Diessen, dat eveneens onder de dingbank van Hilvarenbeek viel, was vertegenwoordigd met twee schepenen.
- xxxvii.Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 13026, fol. 143v, 160v, 169v, 179v, 191, 206bis, 215v, 225.
- xxxviii.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, R 1267, fol. 417, 7 augustus 1499. Vgl. R 1268, fol. 251v, 13 februari 1500.
- xxxix.In de dingbank van Tilburg was ook Goirle opgenomen, maar de situatie was anders dan in die van Oisterwijk, aangezien Goirle was vertegenwoordigd met twee schepenen.
- xl.Algemeen Rijksarchief Brussel, Raad van Brabant 593, no. 90, 26 november 1546.
- xli.J.D.W. Pape, *De levensgeschiedenis van Maarten van Rossem, voornamelijk met betrekking tot de tegenwoordige provincie Noord-Brabant, met eene naauwkeurige aanwijzing van zijn verblijf en zijne verrigtingen in dezelve* ('s-Hertogenbosch, 1847) 64.
- xlii.P. Stabel en F. Vermeulen, *Het fiscale vermogen in Brabant, Vlaanderen en in de heerlijkheid Mechelen. De Honderdste Penning van de hertog van Alva (1569-1572)* (Brussel, 1997) 105.
- xliii.Regionaal Historisch Centrum Tilburg, Rechterlijk archief Oisterwijk 282, fol. 1, 1 januari 1580.
- xliv.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud-stadsarchief 3809, fol. I. De rato van 15 procent was ook aangelegd in eerdere zestiende-eeuwse heffingen, die helaas ongedateerd zijn (Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud-stadsarchief 4852, Repartitie in de rentelasten van f 2639:7:0 die de meierij jaarlijks moet opbrengen. Idem 4853, "Smaeldeylingen" in een met Kerst- en Sint-Jansmis te innen hertogelijke bedde van 100.000 carolusgulden en in een rogge-afdracht van 32215 mud).
- xlv.Regionaal Historisch Centrum Tilburg, Rechterlijk archief Oisterwijk 283, fol. 22v, 10 april 1582. Rijksarchief in Noord-Brabant, Charters van het Provinciaal Genootschap 223-E, 5 december 1581.
- xlvi.Regionaal Historisch Centrum Tilburg, Oud-administratief archief Oisterwijk 5, fol. 0, 19 oktober 1614.
- xlvii.Smolders, "De gemeijnt van Haaren", 7.
- xlviii.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud-stadsarchief 8063, map Haaren, 23 februari 1703.
- xliv.Rijksarchief in Noord-Brabant, Kwartier van Oisterwijk 50.
- l.Fasel, *Inventaris van het administratief archief*, 10.
- li.J.H. Kreuzenkamp, *Gemeentewapens in Nederland. Naar het officiële register van de Hoge Raad van Adel* ('s-Gravenhage, 1989) 144.